

शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा सुपरिवेक्षक, शिक्षक र छात्रशिक्षकको दृष्टिकोण

Perspective of Supervisor, Teacher, and Student-Teacher on Teaching Practice Programs

^१प्राध्यापक
^२उपप्राध्यापक
^{१,२}शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (सेरिड), काठमाडौं
^{२,३}उपप्राध्यापक
बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल
^{१,२,३,४}त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email:

^१Surendra.giri@cerid.tu.edu.np

^२dipak.khanal@cerid.tu.edu.np

*Corresponding Author

प्रकाशन : २०८१ जेठ

Publish: 2024 May

Doi:

<https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66556>

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

© 2024 by the author

Journal

विकासको निम्ति शिक्षा
Bikashko Nimti Shiksha

ISSN: 2616-0188 (Print)

3021-954X (Online)

website:

<https://www.nepjol.info/index.php/bns>

Published By

Research Centre for Educational Innovation and Development

सुरेन्द्र गिरी ^{1D}
दिपक खनाल ^{2*}
टीकाराम पौडेल ³
धनबहादुर रेश्मी ⁴

लेखसार

प्रस्तुत लेख त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातक, अधिस्नातक र स्नातकोत्तर तहमा सञ्चालन गरिने शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमसँग सम्बन्धित छ। यस लेखको उद्देश्य शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न सुपरिवेक्षक तथा छात्र शिक्षकको दृष्टिकोणका आधारमा प्रभावकारिताको पहिचान गर्नु रहेको छ। गुणात्मक ढाँचामा आधारित यस अध्ययनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गतका लुम्बिनी र कर्णाली प्रदेशमा अवस्थित आङ्गिक, सम्बन्धन प्राप्त सामुदायिक र निजी गरी ५ वटा क्याम्पसका छात्र शिक्षक र सुपरिवेक्षक गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिका माध्यमबाट १० जना सहभागीलाई छनोट गरिएको छ। अन्तरवार्ता र सघन समूह छलफलबाट प्राप्त तथ्यलाई कोडिङ गरी कोडलाई समूहीकृत गर्दै तिनबाट थिम निर्माण गरी थिमगत रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कलाई विभिन्न अभ्यास शिक्षणका प्रचलित नीतिगत मान्यता तथा पूर्वअध्ययनसँग जोडेर व्याख्या तथा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। अध्ययन क्षेत्रमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा सहभागीबाट मिश्रित अभिव्यक्ति पाइयो। अभ्यास शिक्षणले छात्र शिक्षकहरूमा आत्मविश्वास बढाएको, शिक्षण सिपको विकास भएको, शिक्षण गर्ने सक्षमता वृद्धि भएको निष्कर्ष निकालिएको छ। साथै सुपरिवेक्षक तथा छात्र शिक्षकको लगनशीलता, नियमितता र समर्पणको कमीका कारण यसले राखेका अपेक्षाहरू वास्तविक रूपमा पूरा हुन नसकेको अवस्था पनि यस अध्ययनबाट उजागर भएको छ। यसको कार्यान्वयन पक्षमा विशेष ध्यान दिई अभ्यास शिक्षण कार्यक्रमले राखेका उद्देश्यहरू

How to cite this article (APA)

English : Giri, S., Khanal, D. Poudel. T. & Reshmi, D. (2024). Perspective of Supervisor, Teacher, and Student-Teacher on Teaching Practice Programs. *Bikashko Nimti Shiksha*. 27(1), 139-156. <https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66556>

नेपाली : गिरी, सुरेन्द्र, खनाल, दीपक, पौडेल, टीकानीधि र रेश्मी, धनबहादुर (२०८१), शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा सुपरिवेक्षक, शिक्षक र छात्र शिक्षकको दृष्टिकोण, *विकासको निम्ति शिक्षा*, २७(१), १३९-१५६। <https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66556>

हासिल हुने गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन संयन्त्र विकास गर्नु आवश्यक छ। मूलतः छात्र शिक्षकलाई पेसागत दक्षता विकासका लागि समर्पित बनाई यसमा संलग्न निकाय तथा सुपरिवेक्षकलाई जिम्मेवार बनाउन सकेमा छात्र शिक्षकमा अपेक्षित शिक्षण सिप विकास गरी दक्ष शिक्षक उत्पादन गर्ने पाठ्यक्रम अपेक्षित लक्ष्य हासिल हुन सक्छ।

शब्दकुञ्जी : छात्र शिक्षक, लघु शिक्षण, शिक्षण अभ्यास, सहपाठी शिक्षण, सुपरिवेक्षक

Abstract

The present article deals with the teaching practice program conducted at undergraduate, postgraduate, and masters levels under the Faculty of Education, Tribhuvan University. This article aims to identify the effectiveness of teaching practice programs based on the perspectives of supervisors and student teachers. Based on the qualitative research framework, 10 participants were selected through purposive sampling as student teachers and supervisors from 5 campuses in Lumbini and Karnali provinces under Tribhuvan University, affiliated community, and private. The facts obtained from interviews and intensive group discussions were coded and the codes were grouped and themes were created and analyzed thematically. The obtained data has been interpreted and analyzed in connection with the prevailing policy and pre-studies of various practice teaching and conclusions have been drawn. Regarding the effectiveness of the teaching practice program in the study area, there were mixed expressions from the participants. It has been concluded that practice teaching increased confidence in student teachers, developed teaching skills, and increased teaching ability. Also, due to the lack of diligence, regularity and dedication of supervisors and student teachers, it has been revealed that the expectations set by it have not been met in reality. It is necessary to develop an effective implementation mechanism so that the objectives set by the teaching practice program are achieved with special attention to its implementation aspect. Basically, if it is possible to dedicate the student teachers to the development of professional competence and make the involved bodies and supervisors responsible, the expected goal of the course to produce skilled teachers by developing the expected teaching skills in the student teachers can be achieved.

Keywords: student teacher, microteaching, teaching practice, peer teaching, supervisor

परिचय

शिक्षण सिप विकासका लागि पूर्वअभ्यासका रूपमा कक्षाकोठामा शिक्षण गर्ने कार्यलाई अभ्यास शिक्षण भनिन्छ। यसले छात्र शिक्षकहरूमा वास्तविक र निर्मित वातावरणमा अभ्यासका माध्यमबाट शिक्षणका विविध सिपहरू आर्जन गराउँछ। अभ्यास शिक्षणले कक्षाकोठामा अध्ययनका क्रममा सिकेका शिक्षाका दार्शनिक, शैक्षणिक तथा मनोवैज्ञानिक विषयका सैद्धान्तिक ज्ञानलाई विद्यालयको कक्षाकोठामा वास्तविक परिवेशमा उतारी सफल एवम् प्रभावकारी शिक्षक बन्नका लागि सहयोग पुऱ्याउँछ। यसलाई शिक्षणसम्बन्धी व्यवसायिक सिप र क्षमताको विकास गराउने माध्यमका रूपमा लिइन्छ। सकारात्मक व्यवहारलाई बारम्बार अभ्यास गराइएको खण्डमा बानीको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ र मानवीय सिप र कौशललाई सक्षम बनाउन सकिन्छ, भन्ने थर्नडाइकको सिकाइ सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरिएको यस कार्यक्रमले छात्र शिक्षकहरूको शिक्षण सिप र कौशललाई तिखार्न मद्दत गर्दछ। शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्न चाहने व्यक्तिहरूका लागि अभ्यासको प्रस्तुतीकरण, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्रीहरूको उचित प्रयोग, सिकारुहरूका सिकाइ समस्या पहिचान र तिनको निराकरण, शिक्षक विद्यार्थीबिच सम्बन्ध विस्तार, सिकाइप्रति उत्प्रेरणा जगाउने सिप तथा

मूल्याङ्कन सिपको विकास गराई योग्य र दक्ष शिक्षक उत्पादन गर्न गराउनमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ (बुढाथोकी र वाग्ले, २०७०)। वर्तमान परिवर्तनशील समयमा दक्ष समयानुकूल नागरिक उत्पादन गर्ने गहन जिम्मेवारी शिक्षाले लिएका सन्दर्भमा शिक्षण अभ्यासको निकै ठुलो महत्त्व रहेको छ।

शिक्षकको पेसागत विकास कार्यक्रममा शिक्षण अभ्यासलाई समावेश गरिएको छ। यस्तो अभ्यास सेवामा प्रवेश गर्नुअघि र सेवामा प्रवेश गरिसकेपछि सञ्चालित हुन्छ। नेपालमा सेवा प्रवेश गर्नुअघि पूर्वसेवाकालीन तालिम र सेवामा प्रवेश गरिसकेपछि सेवाकालीन तथा पुनर्ताजगी तालिमका सन्दर्भमा अभ्यास शिक्षणलाई उपयोगमा ल्याउने गरिएको छ। पूर्वसेवाकालीन तालिमका रूपमा अभ्यास शिक्षण कार्यक्रम माध्यमिक तहका कक्षा ११ र १२ तथा विश्वविद्यालय तहका स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा शिक्षाशास्त्र सङ्कायतर्फ विगतदेखि अभ्यासमा आएको छ। सेवाकालीन तालिमका सन्दर्भमा भने शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले अभ्यास शिक्षणसम्बन्धी नीति निर्माण गर्दछ, भने शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको मानव संशाधन तथा विकास महाशाखाले शिक्षक सक्षमताको प्रारूपदेखि योजनानिर्माण तथा शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरी प्रशिक्षक तालिम सञ्चालन गर्नेसम्मका कार्य गर्दछ। त्यसैगरी प्रदेशस्तरीय तालिम केन्द्रले सेवाकालीन र पुनर्ताजगी तालिम सञ्चालन गर्दछ, भने शिक्षकहले वास्तविक अभ्यास आफू कार्यरत विद्यालयमा गई गर्दछन्। पूर्वसेवाकालीन तालिमका रूपमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा त्रिविधगायत विभिन्न विश्वविद्यालयहरूले यो कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका छन्। यसप्रकार शिक्षकको पेसागत विकासका सम्बन्धमा पदोन्नतिको आधारमा सेवाप्रवेश तालिमका साथै सेवाकालीन तालिम, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन जस्ता पक्षलाई आधार बनाइएको छ। कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनअन्तर्गत कार्यमूलक अनुसन्धान गरिन्छ जसमा शिक्षकले शिक्षणका क्रममा आइपर्ने समस्या तथा जिज्ञासामा आधारित भई आफ्नो पेसागत सक्षमता विकास गर्ने कार्य गर्दछन् (न्यौपाने, सन् २०२३)। कक्षाकोठामा गएर गर्ने शिक्षण अभ्यासदेखि कार्यमूलक अनुसन्धानसम्मका पक्षहरूको विकासका लागि अभ्यास शिक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ।

दक्ष, योग्य र प्रभावकारी शिक्षक तयार गर्ने अभियानमा क्रियाशील शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमलाई व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ। शिक्षण अभ्यासलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न सकेमा यसले शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्न भूमिका निर्वाह गर्ने भएकाले यसलाई महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा लिनुपर्दछ। कक्षामा जे जसरी शिक्षण नमुना प्रस्तुत गरियो सोही सिप र तरिका जस्ताको तस्तै नक्कल गरेर विद्यालय शिक्षणमा सफल भइँदैन (Bhargava, 2009) भन्ने कुरा छात्र शिक्षकहरूलाई बुझाउन जरुरी छ। कक्षा शिक्षणमा प्रस्तुत हुँदा विषयवस्तुलाई सिकारुहरूका धारणा र संस्कृति अन्तरसम्बन्धित गराउनुपर्छ (Manandhar, 2022)। कक्षा शिक्षणलाई विज्ञानका रूपमा मात्र नभई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सकिएमा सिकारुहरूको मन जित्न सकिन्छ, र सिकाइ प्रभावकारी एवम् अर्थपूर्ण हुन्छ (Dahal, 2022)। आजभोलिका बालबालिकाहरू अत्यन्तै जिज्ञासु, समालोचनात्मक तथा सञ्चार र प्रविधिसँग परिचित हुने भएकाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा ती प्रविधिहरूको प्रयोगविना सिकाइ अधुरो हुन जान्छ (Rajbamshi, 2017)। त्यसैगरी कक्षा शिक्षणमा छात्र शिक्षकहरू रचनात्मक तथा सिर्जनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत हुन सकेनन् भने परम्परागत ढर्राबाट

सिकारु, समुदाय, व्यवस्थापक तथा सरोकारवालाहरूको विश्वास जित्न सकिँदैन (Luitel, 2022) । यस आधारमा शिक्षकको दक्षता विकासका लागि शिक्षण अभ्यासको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा शिक्षक तालिम र शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको इतिहास

नेपालमा आधार शिक्षा केन्द्रको स्थापनासँगै शिक्षक तालिमको सुरुवात भएको हो । । आधुनिक रूपमा शिक्षक तालिमलाई व्यवस्थित संस्थागत स्वरूपमा अगाडि बढाउने कार्य वि.सं. २०१३ सालमा स्थापित कलेज अफ एजुकेसनबाट भएको हो (शर्मा, २०६८) । यसपछि वि.सं. २०१६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भएसँगै यसअन्तर्गतको शिक्षाशास्त्र सङ्कायले नेपालको शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको नेतृत्व गर्दै आएको छ । वि.सं. २०१८ सालको सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको सिफारिसमा शिक्षक तालिम र शिक्षक शिक्षालाई जोड दिइएकोमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८ ले शिक्षक तालिमलाई अनिवार्य बनाएको थियो । यसपछि शिक्षक तालिमको महत्त्व स्थापित भएको देखिन्छ । राशिपयो २०२८ लागु भएपछि राष्ट्रिय विकास सेवा दल अन्तर्गत वि.एड र एम.एडमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण अभ्यासमा सहभागी गराइएको थियो ।

यस कार्यक्रमलाई शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० ले व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरेको थियो भने राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ तथा उच्च शिक्षा आयोग २०५५ ले शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमलाई अभि व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण सुझाव दिएका थिए । शिक्षक सेवा आयोगको स्थापना भई शिक्षणका लागि अध्यापन अनुमतिपत्र लिनुपर्ने र त्यसका लागि पूर्वसेवाकालीन तालिम लिनुपर्ने व्यवस्था गरेपछि शिक्षण अभ्यासको महत्त्व स्थापित भएको देखिन्छ । राज्यले बहुविश्वविद्यालयको नीति अवलम्बन गरेपछि त्रिभुवन विश्वविद्यालय लगायत अन्य विश्वविद्यालयबाट समेत शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । यसका साथै ११ र १२ कक्षाको पठनपाठन हुने विद्यालयले समेत शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् । प्रवीणता प्रमाणपत्र तह (आइ.एड) मा ५० पूर्णाङ्कका लागि ४५ दिन र स्नातक तह एक बर्से, दुई बर्से र तीन बर्सेका लागि १०० पूर्णाङ्क र शिक्षण अवधि ६० दिन तोकिएको थियो ।

त्रिवि शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुरुवात भएदेखि शैक्षिक वर्ष २०५२ सम्म दुई बर्से वि.एड कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएकोमा, २०५२ देखि २०७२ सम्म तीन बर्से र शैक्षिक वर्ष २०७२ सालदेखि सो कार्यक्रम ४ बर्से पाठ्यक्रमका रूपमा परिमार्जन गरिएको छ ।

एम.एड तहको शिक्षण अभ्यासको सन्दर्भमा शैक्षिक वर्ष २०७५ सम्म वार्षिक प्रणाली अनुसार अन्तिम वर्षमा १५ दिनको पूर्वअभ्यास शिक्षण र चार हप्ताको विद्यालय/क्याम्पस/कलेज (Out Campus Teaching) शिक्षण गरी दुई चरणमा पूरा हुने प्रावधान थियो । यसअनुसार पाठ्यभार पूर्वअभ्यास शिक्षण (१०), वास्तविक शिक्षण (क्याम्पस/उच्च मावि- २०), इन्टेर्नसिप (१० शैक्षिक सामग्रीहरू नमुना तयार, कक्षा अवलोकन फारमका विश्लेषण प्रतिवेदन, अतिरिक्त क्रियाकलाप वा सेमिनार सञ्चालनपछि प्रतिवेदन लेखन) तथा इन्टेन्सिभ (१०) पाठ्यपुस्तक वा पाठ्यक्रमको विश्लेषण) गरी जम्मा ५० पूर्णाङ्कमा मूल्याङ्कन गर्ने प्रावधान रहेको थियो ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-२०३२ को सिफारिसअनुसार शिक्षाशास्त्र संस्थान (institute of education) मा बि.एड तथा एम.एड तहको अन्तिम वर्षमा गरिने इन्टर्नसिप (अभ्यास शिक्षण) का लागि १ वर्षको अवधि तोकिएको थियो। उच्च शिक्षामा राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रम अन्तरगत बि.एड तथा एम.एड तहको अन्तिम वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई इन्टर्नसिप कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। नयाँ शिक्षा पद्धतिका बलिया पक्षहरू प्राविधिक शिक्षाको थालनी, निःशुल्क शिक्षा तथा ६ महिने परीक्षा प्रणाली र पूर्ण सरकारी लगानीमा शिक्षा प्रदान गरिएको थियो। वि.सं. २०३६ सालमा विद्यार्थी आन्दोलनबाट सो शिक्षा प्रणाली खारेज गरियो। त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा २०३६/०३७ को शैक्षिक सत्रदेखि वार्षिक परीक्षा प्रणाली लागु गरियो। वार्षिक शिक्षा प्रणालीको पाठ्यक्रम (२०३६/०३७) अनुसार दुई बर्से प्रवीणता प्रमाणपत्र तह, दुई बर्से स्नातक तह, एक बर्से बि.एड र स्नातकोत्तर तहको अन्तिम वर्षमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको थियो।

प्रवीणता प्रमाणपत्र तह त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट हटेपछि तीन बर्से स्नातक तह, एक बर्से बि.एड र स्नातकोत्तर तहमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको थियो (बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, २०६६)।

वि.सं.२०५२/०५३ सालको शैक्षिक सत्रदेखि तीन बर्से वि.एड. सुरु भयो। तीन बर्से बि.एड तहमा एक मात्र ऐच्छिक विषय समावेस गरिएको थियो यसमा कुल पूर्णाङ्क १५०० मध्ये मुख्य विषय: शिक्षाको आधार, अनिवार्य अङ्ग्रेजी, अनिवार्य नेपाली, शिक्षा मनोविज्ञान, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र अन्तरविधात्मक गरी जम्मा पूर्णाङ्क ६०० र मुख्य विषयहरू, थप ऐच्छिक १०० पूर्णाङ्कका गरी जम्मा पूर्णाङ्क ८०० थियो र १०० पूर्णाङ्कको शिक्षण अभ्यासको लागि छुट्टाईएको थियो। शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातक तह तेस्रो वर्षमा एउटा विषयलाई प्राक्टिकम पाठयांशको रूपमा राखिएको थियो। यसको पूर्णाङ्क १०० र उत्तीर्णाङ्क ४० रहेको थियो। (शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०५३) बि.एड दोस्रो वर्षको शिक्षण विधि विषयको सैद्धान्तिक पत्र उत्तीर्ण गरेपछि मात्र क्याम्पसले लघु शिक्षण गरेपछि मात्र छात्र शिक्षक प्रत्यक्ष शिक्षणका लागि विद्यालयमा जान्छन्। लघु शिक्षण (१० मिनेट) को पाठयोजना बनाएर आफ्नै सहपाठी समूहमा शिक्षण अभ्यास गरी राम्रा र सुधार गर्न ३ ओटा पाठ सुपरिवेक्षकको निरीक्षण र पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछन्। विद्यालय शिक्षण क्रियाकलाप एक महिनाको थियो। छात्र शिक्षकहरूले कम्तिमा ३०/३५ दिन सहयोगी विद्यालयमा दैनिक पाठयोजनासहित अध्यापन गर्दछन्। त्यसपछि उनीहरूको बाह्य मूल्याङ्कन हुन्थ्यो। कम्तीमा तीन पटक क्याम्पसद्वारा तोकिएका आन्तरिक सुपरिवेक्षकद्वारा निरीक्षण र पृष्ठपोषण दिइनुपर्छ। विद्यालय शिक्षणको समयमा दैनिक चाहिने शैक्षिक सामग्री प्रयोग, सहपाठी कक्षा अवलोकन-३, बाल अध्ययन प्रतिवेदन-१, विद्यालय प्रतिवेदन-१, दैनिक कार्य विवरण अभिलेख-१, एसईई. नमुना प्रश्न- १ सेट, बहुवैकल्पिक प्रश्न-५०, जोडा मिलाउने प्रश्न २ सेट, ठिक बेठिक प्रश्न-१० वटा, खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न १० वटा, निर्माण गरेर बाह्य परीक्षणको समयमा लैजानुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो (Faculty of Education, 1997)।

त्रिविअन्तर्गतका विभिन्न तहमा सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमहरूको प्रावधानहरू फरक फरक भए तापनि यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य सुपरिवेक्षकको अनुगमनात्मक रोहवरमा वास्तविक अनुभवहरूलाई कक्षाकोठामा उजागर गराउनु तथा छात्र शिक्षकहरूले आर्जन गरेका शैक्षिक दर्शन र सिद्धान्तहरूलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने अवसर प्रदान गर्नु रहेको छ। साथै अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन र व्यवस्थापन, घटनाहरूको अवलोकन र विश्लेषण, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक विश्लेषण, प्रश्नपत्र निर्माण र विश्लेषण जस्ता विविध शैक्षिक सिपमा दक्षता प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको छ (Faculty of Education, 2018)। साथै यही सेरोफेरामा रहेर शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको पाठ्यक्रम निर्माण, व्यवस्थापन र कार्यान्वयन गर्ने गराउने गरिएको छ।

शिक्षण अभ्याससम्बन्धी वर्तमान व्यवस्था

हाल शिक्षकको पूर्वसेवाकालीन तालिमका रूपमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय र शिक्षा विषय लिएर अध्ययन गर्ने स्नातकोत्तर, स्नातक र कक्षा ११ र १२ को पठनपाठन हुने विद्यालय तहमा शिक्षण अभ्यासको व्यवस्था रहेको छ। यसमध्ये पनि यहाँ मूलतः त्रिविको शिक्षण अभ्याससम्बन्धी व्यवस्थाको चर्चा गरिएको छ।

त्रिवि शिक्षाशास्त्र सङ्कायको पाठ्यक्रम अनुसार तिनबर्से स्नातक तह, एक बर्से विएड र स्नातकोत्तर तहमा सञ्चालन हुँदै आएकोमा हाल चार बर्से विएड, एमएड र तीन सेमेस्टरको अधिस्नातक शिक्षा (PGDE) का लागि अन्तिम सेमेस्टरमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम निर्धारण गरिएको छ (Faculty of Education, 2024)। यस सङ्कायको मुख्य उद्देश्य दक्ष शिक्षक, शिक्षा विशेषज्ञ, शैक्षिक योजनाकार, सुपरिवेक्षक, पाठ्यक्रमविद् उत्पादन गर्ने रहेको छ। उक्त उद्देश्यहरू पूरा गर्न सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक रूपमा शिक्षणसम्बन्धी अभ्यासहरू गराउनुपर्छ। त्रिविको शिक्षाशास्त्र सङ्कायको मुख्य लक्ष्य शिक्षण पेसाका लागि आवश्यक दक्ष शिक्षकको उत्पादन गर्नु हो। यस सङ्कायमा सम्बन्धित विषयको विषयगत ज्ञान, शिक्षासम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान र शिक्षणसम्बन्धी सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञान प्रदान गरिन्छ। यसमध्ये छात्र शिक्षकमा पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमको आवश्यकता पूर्ति गर्नका लागि तोकिएको समयभरि खटाइएको सहयोगी विद्यालयमा गई गरिने प्रयोगात्मक र अभ्यासात्मक अध्ययन कार्यलाई जनाउँछ (ढकाल, २०६८)।

नेपालमा चारबर्से विएड सुरुवात वि. सं. २०७२ सालदेखि भएको थियो। २०७५/०७६ को शैक्षिक सत्रमा चौथो वर्षमा पहिलो समूह (फस्ट ब्याच) को अभ्यास शिक्षण सञ्चालन भएको थियो। शिक्षण अभ्यास निर्देशिका (२०७६) अनुसार अभ्यास शिक्षणका लागि शिक्षण अभ्यास पाठ्यांश (एड ४४०) तय गरिएको छ। उपयुक्त शैक्षिक सामग्रीको निमाण तथा छनोट, विषयवस्तुसँग सम्बद्ध शिक्षण विधि र उचित मूल्याङ्कन र प्रविधिको प्रयोग प्रभावकारी शिक्षणका पक्षहरू हुन। यिनै चार पक्षहरूमा अभ्यासको आवश्यक अवसर प्रदान गरी प्रत्येक छात्र शिक्षकलाई दक्ष बनाउन यस शिक्षण अभ्यास पाठ्यांशको मूलभूत उद्देश्य हो। यस पाठ्यांशले छात्रशिक्षकलाई भाषा लगायत विषयवस्तुको शिक्षणमा विशिष्ट तथा व्यावहारिक उद्देश्यको निर्धारण, शिक्षण योजनाको तयारी, त्यसको प्रयोग र मूल्याङ्कन गर्ने दक्षताको विकास जस्ता कुराहरूको सन्तुलन कायम गर्ने क्षमता अभिवृद्धिको अवसर प्रदान गर्छ। शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमले छात्र शिक्षकहरूलाई योजना निर्माण र

कार्यान्वयन, पूर्वअभ्यास शिक्षण अन्तर्गत, लघु शिक्षण र सहपाठी शिक्षण, सहपाठीको कक्षा शिक्षणको मूल्याङ्कन, विद्यालयको अभिलेख अध्ययन शैक्षिक सामग्रीहरू निर्माण र प्रयोग, शिक्षण विधिको छनोट र कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन साधनहरूको निर्माण र प्रयोग, सिकाइ कठिनाईहरू पहिचान र सम्बोधन, अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन र व्यवस्थापन, घटनाहरूको अवलोकन र विश्लेषण, प्रश्नपत्र निर्माण र विश्लेषण जस्ता विविध शैक्षिक सिपमा दक्षता प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको छ (शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०७५)। यी लक्ष्यहरू हासिल गर्न यो कार्यक्रमलाई क्याम्पस भित्र र सहयोगी शिक्षण संस्था गरी दुई चरणमा क्रमशः आन्तरिक सुपरिवेक्षण (६० प्रतिशत) र बाह्य सुपरिवेक्षण (४० प्रतिशत) सञ्चालन गरिन्छ। चारवर्षे विण्डतर्फ पाठ्यांशमा आधारित आन्तरिक सुपरिवेक्षणमा लघु शिक्षण (१५), सहपाठी शिक्षण (२०), विद्यालय शिक्षण मूल्याङ्कन (२०) र विद्यालयको तर्फबाट मूल्याङ्कन (५) गरी जम्मा ६० प्रतिशत मूल्याङ्कन हुने गर्दछ। बाह्य सुपरिवेक्षणमा पाठयोजना (६), शैक्षिक सामग्री (४), विषयवस्तुको ज्ञान (५), शिक्षण विधि (६), कक्षा व्यवस्थापन (४), प्रस्तुतिकरण (८) र सांगठनिक क्षमता (७) गरी जम्मा ४० प्रतिशत अङ्कभार प्रदान गरिएको छ (शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०७५)।

सैद्धान्तिक पक्षलाई प्रयोगमा ल्याउन तथा वास्तविक जीवनमा शिक्षणको पूर्वतयारी गर्न पनि अरू विषयमा जस्तै एक शैक्षिक सत्रभरि नै पाठ्यभार १५० कायम गरी शिक्षण अभ्यासलाई थप प्रभावकारी बनाउन कोसिस गरिएको छ। लघु शिक्षणका लागि २४ दिन (१५ पाठयोजना तयार गरी १० लघु शिक्षण गर्नुपर्ने), सहपाठी शिक्षणका लागि ४० दिन ((१५ पाठयोजना तयार गरी ५ सहपाठी शिक्षण गर्नु पर्ने, सहपाठी कक्षा अवलोकन (२), प्रश्नपत्र निर्माण (१० घण्टा), पाठ्यपुस्तक वा पाठ्यक्रम विश्लेषण (१२ घण्टा), विद्यालय रेकर्ड (६) र विद्यालय शिक्षणका लागि १८ दिनको अवधि (१२ पाठयोजना शिक्षण, सहपाठी कक्षा अवलोकन (१), प्रश्नपत्र निर्माण (३), निर्धारण गरिएको छ। प्रतिवेदन लेखनको लागि १८ घण्टा तय गरिएको छ। अन्य विषय जस्तै पाठ्यभार गणना गरी यो विषयको पनि पठनपाठन हुने भएकाले यो स्वतः पाठ्यभार गणना अन्तर्गत रहन्छ। यसमा खटिने नियमित शिक्षकले दोहोरो सुविधा पाउने छैनन्। लघु शिक्षण, सहपाठी शिक्षणमा नियमित शिक्षक बाहेक अन्य शिक्षक संलग्न भएमा आन्तरिक सुपरिवेक्षण गरेवापतको पारिश्रमिक व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। लघु शिक्षण र सहपाठी शिक्षणमा समूह समूह बनाउने वा फरक फरक सिप्ट बनाई कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने भएमा आन्तरिक सुपरिवेक्षणलाई थप सिप्टको थप पारिश्रमिक उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा विद्यालय शिक्षणमा खटिएका सबै आन्तरिक सुपरिवेक्षकहरूले भने नियम अनुसारको आर्थिक सुविधा प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ (शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०७५)।

एमएड तहको चौथो सेमेस्टरमा शिक्षण अभ्यास सम्बन्धी शैक्षिक, प्रशासनिक तथा आर्थिक पक्षलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र मर्यादित रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि शिक्षाशास्त्र सङ्काय डिनको कार्यालय शिक्षण अभ्यास पाठ्यांश (एड ५४२) निर्देशिका तयार गरिएको छ। यस निर्देशिका अनुसार शिक्षण अभ्यास एक प्रयोगात्मक पाठ्यांश हो। यसमा अरू विषयमा जस्तै चौथो सेमेस्टरको अवधिभर विषयगत रूपमा शिक्षण गर्नका लागि ३ क्रेडिट अर्थात् ४८ घण्टा छुट्ट्याइएको छ। यस पाठ्यांशले शिक्षण अभ्यास कार्य अभिमुखीकरण, कक्षा अवलोकन, छलफल

तथा सूचनाको आदानप्रदान, लघु शिक्षण, सहपाठी शिक्षण, कक्षा शिक्षण, समग्र प्रतिवेदन (सहपाठी अवलोकन, प्रश्न निर्माण एवम् विश्लेषण, कार्यमूलक अनुसन्धान) गरी सात ओटा चरणमा सम्पन्न गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

पहिलो चरणमा पर्ने शिक्षण अभ्यास अभिमुखीकरणमा शिक्षण अभ्यासको परिचय र पक्षहरू बारेमा क्याम्पसमा दुई दिनसम्म शिक्षण अभ्यासमा संलग्न हुने छात्र शिक्षकहरूलाई पाठ्यांशको उद्देश्य, उनीहरूले पूरा गर्नुपर्ने कार्यहरू, सुपरिवेक्षण प्रक्रिया, मूल्याङ्कन पद्धति आदि सम्पूर्ण गतिविधिको अभिमुखीकरण कार्यक्रमको व्यवस्था गरी जानकारी गराउने व्यवस्था गरिएको छ । दोस्रो चरणमा शिक्षकहरूका शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अवलोकन गर्ने व्यवस्था छ । यसमा क्याम्पसबाट छात्र शिक्षकहरूलाई सहयोगात्मक विद्यालय वा क्याम्पसमा आन्तरिक सुपरिवेक्षकको सहयोगमा अवलोकन एक हप्ताका लागि लैजाने र उक्त विद्यालय वा क्याम्पसमा गइसकेपछि छात्र शिक्षकहरूले शिक्षकहरूका प्रभावकारी कक्षा अवलोकन गरी अवलोकनबाट प्राप्त सूचनाहरू आपसमा विश्लेषण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै तेस्रो चरणमा अनुभवबारे छलफल तथा सूचनाको आदानप्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

क्याम्पस वा विद्यालयको प्रभावकारी कक्षाको अवलोकनपछि चार दिनसम्म आफ्नो समूहका कक्षाको प्रभावकारिताका बारेमा प्राप्त तथ्याङ्कबाट छोटो प्रतिवेदन तयार गरी एकअर्कामा छलफल तथा सूचनाको आदानप्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । चौथो चरणमा लघु शिक्षण लघु शिक्षणका लागि सानो सानो समूहमा (५-९ जना) १० मि. को पाठयोजना तयार गरी समूहमा शिक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । १ हप्तामा लघु शिक्षण सुरु हुने तथा समूहमा ५ ओटा पाठयोजना तयार गरी पालैपालोमा लघु शिक्षण गरी शिक्षण सिपको विकास गराउने अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ । पाँचौं चरण सहपाठी शिक्षणको चरण हो । यसका लागि २ हप्ता समय व्यवस्था गरी उद्देश्य अनुसार विषय छनोट गरी सहपाठी शिक्षण गर्नुपर्ने, छात्र शिक्षकले सहपाठी शिक्षणको लागि १० वटा पाठयोजना बनाई समूहमा २० मिनेटका दरले शिक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । सो शिक्षणका लागि समूह ६ वा ७ जनाको समूह तयार गर्ने, शिक्षक तथा सहपाठी बिच अन्तरक्रिया गरी राम्रो शिक्षणको बारेमा छलफल गरी आगामी दिनका लागि सुधार गरी शिक्षण सिपको विकास गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अवधिमा आवश्यक सामग्री सहित ५ वटा सहपाठी शिक्षण योजना निर्माण गरी २० मिनेट वास्तविक शिक्षण समेत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । छैठौं चरणमा क्याम्पसबाट बाहिर विद्यालयको मावि तथा सहयोगी क्याम्पसमा गरिने शिक्षणलाई राखिएको छ । यसमा ६ हप्ताको शिक्षण कार्यमा सहयोगी क्याम्पस वा विद्यालयमा गई शिक्षण सामग्री र पाठयोजना (३० ओटा) तयार गरी शिक्षण गर्ने, विद्यालयको सुपरिवेक्षणको सहयोगमा शिक्षण अभ्यास गरी आन्तरिक मूल्याङ्कन र बाह्य मूल्याङ्कनको लागि सहयोग गर्ने र कक्षा अवलोकन सहपाठी फारम (५), प्रश्नावलीको निर्माण, आइटम विश्लेषण गरी तथ्याङ्क व्याख्या र विश्लेषणका लागि तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सातौं चरणमा प्रतिवेदन लेखन कार्य गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक छात्रशिक्षकमा पाठ्यांशले निर्दिष्ट गरेका लघु शिक्षण योजना, वास्तविक शिक्षण, अन्तरलेखन, गहन अध्ययन र विद्यालय गोष्ठी जस्ता शीर्षकलाई क्रमशः राखी २ प्रति प्रतिवेदन आन्तरिक सुपरिवेक्षक मार्फत क्याम्पसको शिक्षण अभ्यास शाखामा बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

हाल त्रिवि दिन कार्यालयको सक्रियतामा २०८०/८१ देखि तीन सेमेस्टरमा आधारित अधिस्नातक शिक्षा कार्यक्रम (Post Graduate Diploma in Education- PGDE) नेपालभरका १३ वटा आङ्गिक क्याम्पसमा लागु गरिएको छ। जसमा ६ वटा क्याम्पसमा मिश्रित मोड समेतको व्यवस्था गरिएको छ। शिक्षाशास्त्र सङ्काय दिनको कार्यालयको सूचनाअनुसार पहिलो र दोस्रो सेमेस्टरमा ५-५ वटा विषयहरू (३/३ क्रेडिटका दरले) ३० क्रेडिट अवधि र अन्तिम सेमेस्टरमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमलाई ९ क्रेडिट आवर र अन्य प्रयोगात्मक विषयहरूको ६ गरी जम्मा १५ क्रेडिट आवरको पाठ्यक्रम प्रारूप तयार हुने क्रममा रहेको छ (Faculty of Education, 2024).

शिक्षाशास्त्र सङ्कायको मेरुदण्डको रूपमा रहेको शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमलाई व्यवस्थापन गर्दा विभिन्न अवस्थामूलक समस्याहरू एवम् चुनौतीहरू सामना गर्नु परेको छ। यस अध्ययनमा विविध पक्षहरूको अवस्था र त्यसको चुनौतीहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा गुणात्मक सोधखोज विधिलाई अपनाइएको छ। यस विधिले उठान गरिएका मामिलाहरूको गहिराइसम्म जाँच गर्दछ (Yin, 2014)। यस अध्ययनका लागि Marshall र Rossman (2014) ले सुझाए अनुसार अध्ययनकर्तालाई सूचनाहरू सङ्कलन गर्न सहजताका लागि छनोटका आधारहरू निर्धारण गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिलाई उपयोग गरिएको छ। त्रिवि अन्तरगतका लुम्बिनी र कर्णाली प्रदेशका २ वटा आङ्गिक क्याम्पसहरू, २ वटा सम्बन्धन प्राप्त सामुदायिक क्याम्पसहरू र १ वटा सम्बन्धन प्राप्त निजी कलेज गरी ५ वटा क्याम्पस/कलेजहरूलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ। छनोटका आधारहरू शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थी सङ्ख्या (धेरै भएका), प्रदेश सिमाना र कार्यक्रम सञ्चालन वर्षको अवधिलाई ख्याल गरी ती क्याम्पस/कलेजहरूलाई छनोट गरिएको थियो। ती क्याम्पस/कलेजहरूबाट शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न आन्तरिक तथा बाह्य सुपरिवेक्षकहरू र छात्र शिक्षकहरू प्रत्येक क्याम्पसबाट तीन जना (प्रत्येक समूहबाट एक-एक जना) पर्ने गरी जम्मा १० जना सहभागीहरूबाट अध्ययनका लागि आवश्यक प्राथमिक सूचनाहरू सङ्कलनका लागि उपयोग गरिएको छ (Patton, 2015)। अध्ययनको क्रममा सूचनाको द्वितीयक स्रोतको रूपमा शिक्षण अभ्यास सम्बन्धी विभिन्न लेख, प्रतिवेदन र पुस्तकहरू उपयोग गरिएको छ। छनोट गरिएको क्षेत्रमा शिक्षण अभ्यासको क्रममा लामो समयसम्म आन्तरिक सुपरिवेक्षक, बाह्य सुपरिवेक्षकको भूमिकामा संलग्न शिक्षकहरू र छात्र शिक्षकहरूका विभिन्न भोगाइ, बुझाइ, प्रतिक्रिया, विचार, अविस्मरणीय घटना/अवस्था र अनुभवमा आधारित रही विषयवस्तुको गहिराइसम्म सोधखोज तथा उनीहरूको प्रत्यक्ष दृष्टिकोण र भनाइ उजागार गर्न गहन अन्तरवार्ता सञ्चालन गरिएको थियो। उक्त प्राथमिक सूचनाको आधारमा टिपोट तथा प्रतिबिम्बात्मक टिपोट तयार गरिएको थियो। यसरी प्राप्त सूचनाहरूलाई Knott et al. (2022) ले उल्लेख गरेका छ वटा चरणहरू अनुसन्धान प्रश्नहरू, कोडिङ, व्याख्या, संश्लेषण एवम् संस्मरण र लेखनको आधारमा विभिन्न भर्बाटिमाट निर्मित थिमहरूका आधारमा सहभागीहरूको परिवर्तित नाम राखी अर्थापन गरिएको छ। यसै क्रममा पूर्वसाहित्यसँग छलफल गर्दै निष्कर्षमा पुगिएको छ।

नतिजा र छलफल

सहभागीहरूको विचार र भोगाइको आधारमा सहभागीबाट व्यक्त विचारलाई थिमगत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस क्रममा शिक्षण अभ्यास : आत्मविश्वास विकासको आधार, पेसागत सिप विकासको आधार : अभ्यास शिक्षण एक औजार, लगनशीलता र समर्पणको कमी : समय र व्यवस्थापनको पाबन्दी, शिक्षण अभ्यासमा सुधार : गुणस्तरीय शिक्षक शिक्षा विकासको आधार र भोगाइको आधारमा चारओटा थिमअन्तर्गत प्राप्त तथ्यलाई विश्लेषण गरिएको छ।

शिक्षण अभ्यास : आत्मविश्वास विकासको आधार

छात्र शिक्षकहरू विद्यार्थीका रूपमा क्याम्पसमा बसेर अध्यापन गरिरहँदा उनीहरूमा सैद्धान्तिक ज्ञानको विकास भए तापनि कक्षामा गएर पढाउने सक्ने आत्मविश्वास भएको हुँदैन। शिक्षणका लागि आवश्यक आत्मविश्वास शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा सहभागी छात्र शिक्षक तथा सहभागी सुपरिवेक्षकबाट व्यक्त भएको थियो।

यस सन्दर्भमा छात्र शिक्षक चमेली शर्माले आफ्नो अनुभवलाई यसरी व्यक्त गरेकी थिइन् :

म व्यवस्थापन विषयमा +२ गरेर आएको, उभिएर बोल्न धेरै समस्या थियो। शिक्षण अभ्यासको कार्यक्रम सुरु भएपछि कक्षामा बस्दा कसरी गर्ने होला भनेर चिन्ता लागेको थियो। पहिलो दिन डरले ओठ मुख सुकेको थियो। तर विस्तारै बानी पाउँँ गएँ अनि विद्यालय शिक्षणसम्म आइपुग्दा मेरो प्रस्तुतीकरणमा धेरै सुधार भएको महसुस मलाई भयो।

अर्का सहभागी शिक्षक हरेराम अधिकारीको कथनमा :

शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न हुँदा आफूमा आत्मविश्वास बढेको र जुनसुकै स्थान र समयमा शिक्षण गर्न सक्ने क्षमताको विकास भएको महसुस भएको छ। साथै पाठयोजना बनाएर विषयवस्तु कति पढाउने र मूल्याङ्कनमा कुन-कुन प्रश्नहरू सोध्ने सो बारे ज्ञान र सिपको विकास भएको छ। पछि मलाई कक्षाकोठामा अभ्यास गर्न सहज भएको थियो।

शिक्षण अभ्यासले आफूमा आत्मविश्वास बढेको विचार अर्का सहभागी देवीबाट यसरी व्यक्त भएको थियो :

सहपाठी शिक्षणले मेरो सिकाइमा रूपान्तरण गरेका विषयवस्तुहरू के पढाउने, कति पढाउने, कुन विधि प्रयोग गर्ने, कसरी बुझाउने, कुन सामग्री प्रयोग गर्ने र यी सबैलाई कुराहरूलाई दस्तावेजीकरण गर्न, पाठयोजना कसरी बनाउने आदि मुख्य हुन्। शिक्षणले शिक्षण सिपहरूको जग बसाल्न मद्दत गर्दो रहेछ भने सहपाठी शिक्षणमा साथीहरू र सुपरिवेक्षकबाट प्राप्त पृष्ठपोषणले शिक्षण सिपलाई मजबुत बनाउँदो रहेछ। यसबाट असल शिक्षक निर्माणको मूल आधार बनेको अनुभूति भयो।

यसरी शिक्षण अभ्यासमा सहभागी भएपछि आफूमा आत्मविश्वास बढेको अनुभव यस अध्ययनमा सहभागी छात्र शिक्षकले व्यक्त गरेका छन्। शिक्षण गर्नका लागि शिक्षकमा आत्मविश्वासको आवश्यकता पर्दछ। शिक्षकले आत्मविश्वासका साथ विद्यार्थीसामु प्रस्तुत भएर सिकाइ वातावरण प्रस्तुत गर्न सकेमा मात्रै विद्यार्थीहरूले सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा सहभागी भई सिकाइ हासिल हुन्छ। सहभागीको विचारका आधारमा वास्तविक अभ्यासबाट आत्मविश्वासमा वृद्धि हुने भएकाले आत्मविश्वासी शिक्षक उत्पादनमा अभ्यास शिक्षणको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ।

पेसागत सिप विकासको आधार : अभ्यास शिक्षण एक औजार

अभ्यास शिक्षण पेसागत सिप विकासको एक महत्त्वपूर्ण आधार हो। शिक्षण पेसामा संलग्न हुन चाहने व्यक्तिका लागि आवश्यक पर्ने शिक्षण सिप अभ्यास शिक्षणका माध्यमबाट विकास हुन्छ। सैद्धान्तिक रूपमा विश्वविद्यालयका कक्षामा उपस्थित भएर तथा आफ्नो स्वाध्ययनबाट प्राप्त सैद्धान्तिक ज्ञानलाई कक्षाकोठाको परिवेश अनुकूल व्यावहारिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने र गराउने औजारका रूपमा शिक्षण अभ्यासले भूमिका गर्दछ। यस सन्दर्भमा सहभागी छात्र शिक्षकको अभ्यास शिक्षणप्रतिको छात्र शिक्षक समूह छलफलबाट अनुभव यस्तो पाइयो :

शिक्षण अभ्यासको क्रियाकलापले हामीलाई निडर, अध्ययनशील, जिम्मेवार, लगनशील बनायो। पेसागत शिक्षण सिपको विकास गरायो र कक्षा शिक्षणमा सिकारुहरूलाई उत्प्रेरित गराउने सिपहरू सिक्ने अवसर प्रदान गर्‍यो। यसको साथै गल्लीबाट सिक्ने बानीको विकास, कक्षा व्यवस्थापन सिप, मूल्याङ्कन प्रविधिको उपयोग सिप, प्रश्नपत्र निर्माण र विश्लेषण सिप तथा प्रतिविम्बात्मक अवलोकन सिपको विकास गरायो। समग्रमा आफूले आफैलाई शिक्षण सिपहरू रूपान्तरण पाएका छौं।

अध्ययनबाट सिकेको ज्ञानलाई कक्षाकोठाको परिवेशमा कार्यान्वयन गर्न पाएको अनुभवाइ सहभागीहरूले निम्नानुसार व्यक्त गरेका थिए :

पाठयोजना निर्माण र कार्यान्वयन, पृष्ठपोषण ग्रहण र पुनः योजनासहित चक्रको अभ्यासद्वारा आफूलाई रूपान्तरण गर्ने अवसर प्राप्त भयो। सिकाइलाई जीवन्त राख्न अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको बुझ्यौं। यसले वाक् क्षमताको विकास साथै भाषागत त्रुटिहरूलाई सुधार गर्ने अवसर प्रदान गर्दो रहेछ। यसको साथै शिक्षणका सामान्य पेसागत क्षमताहरूको विकास गर्न सहयोगी रहेको पाइयो।

यसै सन्दर्भमा अर्का छात्रशिक्षक श्याम सुन्दर र साथीहरूले शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमले आफूमा शिक्षण सिप विकास गराएको सन्दर्भमा व्यक्त गरेको अभिव्यक्ति यसप्रकारको थियो :

शिक्षण अभ्यास छात्र शिक्षकहरूमा विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग प्रभावकारी सञ्चार सिपको विकास गराउँदो रहेछ। पेसागत क्षमता, सामाजिक भावना,

आत्ममूल्याङ्कन क्षमता, सामाजीकरण सिप, उत्प्रेरक सिप, आदि सिप र क्षमताको विकास गराएको अनुभूति भयो। शिक्षण अभ्यास गरेर फर्केपछि आफूमा आत्मविश्वास बढेको पाएका थिए। विद्यार्थीहरूको मनोभावना अनुसार शिक्षण विधि छनोट गरी उनीहरूको परिवेश सुहाउँदो उदाहरण दिएर शिक्षण गर्दा र उनीहरू खुसी भएको देखा मनमा आनन्द आउँदो रहेछ। यो भन्दा पहिले आफू कसरी खुसी हुने भन्ने विचार आउँथ्यो। शिक्षण अभ्यास पछि आफ्नो सरोकारवालाहरूलाई कसरी खुशी राख्ने भन्ने लाग्छ। साथै शिक्षणका सिपहरू उपयुक्त समय र सन्दर्भमा कार्यान्वयन गर्ने क्षमता विकास भएको महसुस भएको कुरा व्यक्त गरेका थिए।

लघु शिक्षण र सहपाठी शिक्षण पछि हुने विद्यालय शिक्षणबारे भरना कलेजकी कान्छीमायाको अनुभूति निम्नानुसार रहेको पाइयो :

सुरु सुरुमा ज्यादै डर लागेको थियो पछि विस्तारै कम हुदै गयो। पाठयोजना निर्माण गरी कक्षा शिक्षणमा सोको कार्यान्वयन गरेर शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूलाई पनि नयाँपन हुँदोरहेछ। निश्चित शिक्षण विधिको ढाँचामा शिक्षण अभ्यास गर्दा पेसागत क्षमताको विकास भएको अनुभूति गरेकी छु। वि.एड. सकेर पनि शिक्षण सिप र क्षमताको विकास नहुने भनेको मेरा केही साथीहरू जस्तै यो वा त्यो बाहनामा बाहच परीक्षणको दिनमात्र विद्यालयमा उपस्थित भई राम्रो अङ्कका साथ पास हुनेहरू हुन् भन्ने लाग्छ।

उल्लिखित तथ्यहरूका आधारमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सरोकारवालाहरूमा शिक्षण अभ्याससँग सम्बन्धित सिप विकास भएको अनुभव व्यक्त गरेका थिए। उनीहरू शिक्षणसँग सम्बन्धित सिप विकासका दृष्टिले कुनै न कुनै रूपमा यसबाट लाभान्वित रहेको पाइयो। छात्रशिक्षक र आन्तरिक तथा बाह्य सुपरिवेक्षकहरूले समेत शिक्षण अभ्यासमा संलग्न छात्र शिक्षकमा शिक्षणको सुरुवात गर्दा र अन्त्यसम्म शिक्षण सिपको प्रयोगमा धेरै ठूलो अन्तर पाएको अनुभव सुनाएका थिए।

लगनशीलता र समर्पणको कमी : समय र व्यवस्थापनको पाबन्दी

अभ्यास शिक्षण कार्यक्रमले राखेका उद्देश्य तथा कार्यान्वयनका प्रावधानहरू विविध कारणले कार्यान्वयन हुन सकेको अवस्था छैन। मूलतः छात्र शिक्षकमा लगनशीलता र समर्पणको कमी देखिन्छ। सम्बन्धित क्याम्पस तथा विश्वविद्यालयबाट समेत व्यवस्थापनको चुस्त र दुरुस्त व्यवस्थापनको अभावमा सैद्धान्तिक रूपमा सकारात्मक रहेका यसका कैयौं पक्षहरू व्यवहारमा उत्रन सकेको देखिँदैन।

अभ्यास शिक्षणको व्यवस्थापनका सन्दर्भमा एक सुपरिवेक्षकको अनुभव यसप्रकारको थियो :

आन्तरिक तथा बाह्य सुपरिवेक्षक नियुक्ति समस्याग्रस्त रहेको छ। बाह्य सुपरिवेक्षक हुनका लागि सम्बन्धित विषयमा न्यूनतम योग्यताको मापदण्ड अनुसार भएको पाँइँदैन। पहुँच र भनसुनको आधारमा बाह्य सुपरिवेक्षक नियुक्ति

गरिएको पाइन्छ। यसले गर्दा असम्बन्धित विषयको सुपरिवेक्षकबाट मूल्याङ्कन भएको धेरै उदाहरणहरू छन्। पारिश्रमिक पाटो पनि समस्यामूलक रहेको छ। पूरै कार्यक्रमका लागि प्रति छात्र शिक्षक उपलब्ध गराउने पारिश्रमिक पनि न्यून छ यसको कुनै निश्चिता नै छैन, लेखाशाखाले यो वा त्यो बाहनामा रोक्का गरिदिन्छ। यसैगरी शिक्षण अभ्याससँग सम्बन्धित प्रावधानहरू निजी तथा सामुदायिक क्याम्पसहरूका लागि आफू अनुकूल हुन्छ। उनीहरूको हकमा सहयोगी विद्यालय छनोट, विद्यालय शिक्षण, बाह्य सुपरिवेक्षक नियुक्ति, मूल्याङ्कन आदि नियमसंगत देखिँदैन।

उल्लिखित सुपरिवेक्षकको अनुभवले शिक्षण अभ्यासको व्यवस्थापनका क्रममा समस्या रहेको अनुभव हुन्छ। विश्वविद्यालयले सुपरिवेक्षकको नियुक्ति तथा मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको भए पनि त्यसको कार्यान्वयनका तहसम्म प्रभावकारी अनुगमन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको जिम्मेवारीबोध गराउन नसक्दा मर्मअनुसार कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ। Azeem (2011) का अनुसार सहयोगी विद्यालयहरूको लापारवाही, छात्र शिक्षकहरूमा शिक्षणका लागि उचित तयारीको अभाव र सरोकार निकाय एवम् व्यक्तित्वहरू बिचको समन्वयको अभावका कारण शिक्षण अभ्यास अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन नसकेको उल्लेख गरेका छन्। सोही क्रममा Shah et al. (2020) का अनुसार शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम अपेक्षा अनुरूप सफल र प्रभावकारी नभएकामा विभिन्न सरोकार निकायहरू बिचको समन्वयको अभाव, छात्र शिक्षकहरूमा जिम्मेवारी बोधको कमी, नक्कल गर्ने परिपाटी, सहयोगी विद्यालयका विषयगत शिक्षकहरूको असहयोग आदि रहेको उल्लेख गरेका छन्।

छात्र शिक्षक देवी थापाको विचारमा शिक्षण अभ्यासका क्रममा देखिएका समस्याहरू यस्ता थिए:

हाम्रो समूहलाई सरले हाजिरी अनिवार्य गर्नुभएको थियो। तर केही साथीहरू विभिन्न बाहना गरेर शिक्षण क्रियाकलापमा आनाकानी गर्ने, पाठयोजना अरूको सारेर अन्तिम दिनमा देखाउने, शैक्षिक सामग्रीहरू आफूले नबनाउने अरू समूहका छात्र शिक्षकहरूको सापटी ल्याएर देखाउने गरेको पाइयो। अर्को समूहमा मेरो मिल्ने साथी परेकी थिइन्। उनीहरूको सर नै नियमित नहुने छात्र शिक्षकहरूलाई हप्की दप्की गर्ने, सैद्धान्तिक कक्षामा पृष्ठपोषणको बारेमा उल्लेख भए तापनि खाली व्याङ्ग्यात्मक र नकारात्मक आलोचना मात्र गरेर हतोत्साही बनाउने र १५ दिनको कार्यक्रमलाई एक हप्तामा सकाउने गरेको पाइयो। यस्तै हाम्रो विद्यालयमा अर्को विषयको आन्तरिक सर एकैचोटि बाह्य परीक्षणको दिनमात्र आउनुभयो। यसले गर्दा शिक्षण अभ्यासको प्रभावकारिता र यसको गरिमालाई नकारात्मक असर पर्न सक्छ भन्ने लाग्छ।

छात्र शिक्षकको उल्लिखित अभिव्यक्तिका आधारमा सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूमा समर्पण र लगनशीलताको अभाव रहेको, सुपरिवेक्षकले प्रभावकारी नियमन गर्न नसक्नु वा नगर्नुका कारण कोही विद्यार्थीले निर्धारित मापदण्ड निर्धारित पूरा नगरी शिक्षण अभ्यास पूरा गर्ने अवस्था रहेको

देखिन्छ। यसैगरी Ray et al. (2023) का अनुसार वि.एड. तहको शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा समन्वयात्मक क्षमताको अभाव, असफल कक्षा व्यवस्थापन, शिक्षण सिप विकास र कक्षामा उपयोगको कमी, सहयोगी विद्यालय प्रशासनको नकारात्मक सोच, पेसागत विश्वासको सङ्कट, छात्र शिक्षकहरूको मनोमानी र लापारवाही आदि समस्या र चुनौतीहरू रहेको छ। नेपालको सन्दर्भमा सबैभन्दा जेठो त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तरगत सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा पनि विविध समस्याहरू रहेको पाइएको छ। यसै सन्दर्भमा Reshmi (2020) का अनुसार छात्र शिक्षकहरूको अत्यधिक सङ्ख्या र त्यसको उचित व्यवस्थापन र अनुगमनको अभावमा अन्तिम मूल्याङ्कनमा सहभागीहरू छुट्टने र कुनै अवस्थामा सहभागी भए पनि प्रविधिक तथा प्रशासनिक कारण नतिजा अनुपस्थित आउने एवम् त्यसलाई सम्बोधन गर्न नीतिको अभाव रहेको छ। यसले गर्दा सर्वसाधारणहरूमा कार्यक्रमप्रति र छात्र शिक्षकहरूको सुपरिवेक्षकप्रति विश्वासको सङ्कट आएको देखिन्छ। त्यसैगरी पहाडी (२०७९) ले उचित नीतिको अभावका साथै आन्तरिक सुपरिवेक्षकबाट सुधारको पृष्ठपोषण प्राप्त नहुने कारण औल्याएभैं यस अध्ययनमा सहभागीहरूको व्यक्तिगत आशयको कारण समस्याहरू रहेको पाइयो।

शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमका धेरै पक्षहरू सबल रहे तापनि कार्यान्वयनमा एकरूपता नहुने, आन्तरिक मूल्याङ्कनमा व्यक्तिगत प्रभावको जोखिम रहने, सहभागीहरूको नियमितता नहुने, छोटो समयका कारण छात्र शिक्षकहरूलाई विद्यालय परिवेशका बारेमा कम जानकारी हुने र आन्तरिक सुपरिवेक्षकहरूलाई विद्यालय शिक्षणको अनुगमन गर्न कठिन हुने जस्ता समस्याहरू रहेका छन्। यी सबै पक्षहरूको उचित व्यवस्थापन गरी हाल क्याम्पस/कलेजमा उपलब्ध साधन र स्रोतहरूको अधिकतम सदुपयोग गरी यस कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनु आजको चुनौती रहेको छ। यसप्रकारको चुनौतीहरूलाई चिदै शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको गरिमालाई उँचो बनाउन सबै पक्षहरूको भूमिका र योगदानको खाँचो रहेको छ। शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमका समस्याका बारेमा सरोकारवाला पक्षहरूको धारणा निम्नानुसार रहयो :

शिक्षण अभ्यासमा सुधार : गुणस्तरीय शिक्षक शिक्षा विकासको आधार

शिक्षण शिक्षाको विकासको आधार शिक्षण अभ्यासको गुणस्तरमा निर्भर गर्दछ। यसर्थ गुणात्मक शिक्षाको विकासका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष शिक्षकको विकासका लागि शिक्षण अभ्यासमा प्रभावकारिता ल्याउनु आवश्यक छ। यसबारे भरना कलेजका सुपरिवेक्षक अनिताले शिक्षण अभ्यासलाई अभि सशक्त र प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धमा व्यक्त गरेको विचार यस्तो थियो :

लघु शिक्षण, सहपाठी शिक्षण र विद्यालय शिक्षणको समय अवधि बढाउनुपर्छ। शक्ति/जिम्मेवारी सन्तुलनको सिद्धान्त अनुसार कम्तीमा दुई जना शिक्षकलाई कक्षा अवलोकन र सुपरिवेक्षणको जिम्मा दिनुपर्छ। साथै अनुभव तथा जिम्मेवार शिक्षकलाई आन्तरिक सुपरिवेक्षणको जिम्मा दिनुपर्छ। छात्र शिक्षकहरूलाई शिक्षणका कलात्मक पक्षहरूको अभ्यास गराउन, सुपरिवेक्षकहरूलाई विशेष तालिमहरू दिइनुपर्छ। शिक्षण अभ्यास गराउने कक्षाकोठा सुविधा सम्पन्न बनाउनुपर्छ र शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न तालिमयुक्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्छ।

यसैगरी कर्णाली कलेजका आन्तरिक सुपरिवेक्षकको दृष्टिकोणमा समन्वयात्मक निकायहरूको भूमिकालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। छात्र शिक्षकहरूलाई नयाँ ढंगबाट प्रशिक्षित बनाएर मात्र विद्यालय शिक्षणमा पठाउनुपर्छ। शिक्षण अभ्यासमा विद्यमान चुनौती समाधानका सम्बन्धमा उनको भनाइ यस्तो थियो :

विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक वातावरण सिकारुमैत्री हुनुपर्छ। सम्बन्धित निकायहरू सङ्घीय मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय निकायहरूले विद्यालयको भौतिक वातावरण र कक्षाकोठाहरू सिकारुमैत्री र सुविधा सम्पन्न बनाइदिनुपर्छ। विद्यालयलाई सिकाइका लागि उत्तम स्थानको रूपमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ। यसका लागि व्यवस्थापकीय तथा प्रशासकीय पक्षहरूले सिकारु, संस्था र समाजको हितलाई सर्वोपरि स्थानमा राखेर नीतिहरू बनाउनुपर्छ। विद्यालयमा सिकाइको वातावरण भएन भने छात्र शिक्षकहरूको सिकाइमा बाधा पुग्न गई सम्बन्धित कार्यक्रम र शिक्षाशास्त्र सङ्काय माथि नै प्रश्न उठ्न सक्छ। यसकारण नीतिगत तहबाट विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार र मानवीय संसाधनको व्यवस्थापन प्रणालीलाई योग्य मानिसलाई उपयुक्त पदमा राख्नुपर्दछ।

प्रस्तुत कथन अनुसार शैक्षिक संस्थाहरू देशलाई सकारात्मक रूपले रूपान्तरण गर्न गराउन सिकाउने स्थानहरू हुन्। तिनीहरूलाई सिकारुमैत्री स्थलको रूपमा विकास गर्नुपर्छ। यसको भौतिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक वातावरण सिकाइ योग्य हुनुपर्छ। यसका सङ्घीय तथा स्थानीय निकायहरूले उपलब्धमूलक ढंगबाट नीतिहरू निर्माण र तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्नु गराउनुपर्छ।

शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको गुणस्तरीय शिक्षक उत्पादनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेकाले यसको गुणस्तर विकास गर्नु आवश्यक छ। त्रिविको शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न यस अनुसन्धानका सहभागीका विचार समेतका आधारमा यसको कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिन आवश्यक रहेको देखिन्छ। विद्यमान नीतिगत व्यवस्था विविध कारणले कार्यान्वयन नभएकाले पहिले शिक्षण अभ्यासको व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने र त्यो पनि पर्याप्त नभएमा नीतिगत व्यवस्थामा समेत सुधार गर्नुपर्दछ।

निष्कर्ष

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायको मेरुदण्डको रूपमा शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम स्थापित भएको छ। स्नातक, अधिस्नातक एवम् स्नातकोत्तर तहको अनिवार्य विषयको रूपमा अन्तिम वर्ष/सेमेस्टरमा उक्त कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ। दिन कार्यालयबाट सञ्चालन हुने उक्त कार्यक्रम क्याम्पस भित्र र बाहिर (विद्यालय वा कलेज) दुई चरणमा सञ्चालन भई आन्तरिक र वाह्य मूल्याङ्कन गरी विभिन्न चरणमा सञ्चालन गरी सम्पन्न गरिन्छ। प्रयोगात्मक रूपमा अनिवार्य सञ्चालन हुने भएकाले यस कार्यक्रमबाट छात्र शिक्षकहरूलाई आत्मबल बढेको, प्रस्तुतीकरण क्षमतामा वृद्धि हुनाका साथै शिक्षण सिपको विकास भएको पाइएता पनि यो कार्यक्रम समस्या मुक्त हुन सकेको छैन। कतिपय ठाउँमा छात्र शिक्षक कक्षाकोठामा नियमित रूपमा

उपस्थित नभई केवल तह पार गर्ने कार्य मात्र गरेको पाइयो । यसबाट केही छात्र शिक्षक लगन, परिश्रम र समर्पणका साथ अभ्यास शिक्षणमा सहभागी भए पनि केही भने केवल औपचारिकताका लागि मात्र अर्थात् आफूमा शिक्षण सिपको विकास गर्ने भन्दा पनि तह उत्तीर्णको प्रमाणपत्र लिने उद्देश्यले सहभागी हुने गरेको तथ्य पनि उजागर भयो । यस अध्ययनबाट अभ्यास शिक्षणको व्यवस्थापकीय तथा कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी नरहेको तथ्य पनि उजागर भएको छ । न्यून पारिश्रमिकले सुपरिवेक्षक शिक्षकहरूलाई उत्प्रेरित गर्न नसकेको पाइयो । निर्माण भएको नीतिलाई कार्यान्वयनका लागि पहल गर्ने तथा त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा जिम्मेवार व्यक्तिमा पनि यसप्रतिको जिम्मेवारीपन तथा व्यवस्थापकीय कुशलता र इमान्दारीजन्य समस्या पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ । यसर्थ शिक्षण अभ्यासमा विद्यमान समस्या समाधान गर्न निर्मित नीतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, समयानुकूल नीतिगत व्यवस्थाहरूमा परिमार्जन गर्दै लैजाने कार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ । विशेषतः यसको व्यवस्थापकीय र कार्यान्वयनका तहमा संलग्न जनशक्तिलाई सक्षम, जिम्मेवार र कर्तव्यनिष्ठ बनाउने तथा छात्र शिक्षकलाई पाठ्यक्रमले गरेको व्यवस्थाअनुसार कडाइका साथ निर्धारित कार्यमा संलग्न गराई अपेक्षित सक्षमता विकासमा केन्द्रित गराउनु आवश्यक छ ।

सन्दर्भसामग्री

- ढकाल, माधवप्रसाद (२०६८), *अभ्यास शिक्षण : अवधारणा र अभ्यास*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- न्यौपाने, महेन्द्र (सन् २०२३), कार्यमूलक अनुसन्धानसँग शिक्षक : दृष्टिकोण, समस्या र अपेक्षा, *द एजुकेटर जर्नल*, ११(१), ७०-८० । <http://dx.doi.org/10.3126/tej.v11i1.54453>
- पहाडी, मिलन (२०७९), स्नातक तहमा अभ्यास शिक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था, [अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र], शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बुटवल बहुमुखी क्याम्पस (२०६६), *अभ्यास शिक्षण, पुस्तिका*, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही ।
- बुढाथोकी, चित्रबहादुर र वाग्ले, विष्णुप्रसाद (२०७०), *स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा शिक्षण र विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रम*, पिनाकल पब्लिकेसन ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०६८), *नेपालमा शिक्षाको इतिहास भाग-२*, मकालु प्रकाशन गृह ।
- शिक्षाशास्त्र सङ्काय (२०७६), *शिक्षण अभ्यास/प्राक्टिकम निर्देशिका*, २०७६, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- शिक्षाशास्त्र सङ्काय (२०७५), *स्नातक तह (चार बर्से) को शिक्षण अभ्यास पाठ्यांश निर्देशिका*, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- शिक्षाशास्त्र सङ्काय(२०५३), *स्नातक तह (तीन बर्से) प्रवेश परीक्षा पुस्तिका २०५३*, डिनको कार्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शिक्षाशास्त्र सङ्काय (२०७५), स्नातक तहको शिक्षण अभ्यास पाठ्यांश निर्देशिका, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शिक्षाशास्त्र सङ्काय, (२०७५), शिक्षण अभ्यास पाठ्यक्रम र निर्देशिका, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

Azeem, M. (2011). Problems of prospective teachers during teaching practice. *Academic Research International*, 1(2), 308.

Bhargava, A. (2009). Teaching practice for students-teachers of B.Ed. program: Issues, predicaments, and suggestions. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*, Volume 10(2). P. 101-109.

Dahal, N. (2022). Transformative QMEAM education as a praxis-driven orientation. *Journal of QMEAM Education*, 5(2), 167-180.

Faculty of Education (2018). *Teaching practice. department of teaching practice, Faculty of Education, Dean Office, Tribhuvan University*

Faculty of Education (1996/1997) . *Curriculum Bed level in TU Nepal*. Tribhuvan University.

Faculty of Education (2015) *Courses of four-Year B.Ed. program*. Faculty of Education, Dean Office, Tribhuvan University.

Faculty of Education (2024) *Courses of postgraduate diploma in education (PGDE)*. Faculty of Education, Dean Office, Tribhuvan University.

Giri, S, Nirmal Dhugana and Ram Chandra Paudel (2069). . (Nepali) *Method of teaching health and physical education*. Vidyarthi Pustak Bhandar.

Knott, E., Rao, A. H., Summers, K., & Teeger, C. (2022). Interviews in the social sciences. *Nature Reviews Methods Primers*, 2(1), 73. <https://doi.org/10.1038/s43586-022-00150-6>.

Luitel, B. C. (2022). Why Are We Teaching Factorisation at a Time When the Planet Is Getting Hotter Every Year? Conceiving QMEAM Education through an Eqm-Weqm Symbiosis. In *Transformative QMEAM Education for Sustainable Development*, 34-55, http://dx.doi.org/10.1163/9789004524705_003

Manandhar, N. K. (2022). A brick worker becomes a transformative QMEAM educator: Journey of resistance, advocacy, and envisioning. *Journal of Transformative Praxis*. 3 (1). 59-74.

Marshall, C. & Rossman, G. B. (2014). *Designing Qualitative Research*. Sage Publications.

- Patton, M. Q., (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (Fourth edition.). SAGE Publications, Inc.
- Rajbamshi, R, (2017). *A phenomenological study on middle-school science teachers' perspectives on utilization of technology in the science classroom and its effect on their pedagogy*. [PhD dissertation] New Mexico Qmate University. <https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/>
- Ray, S., Mukherjee, S., & Sikdar, D. P. (2023). Challenges of Practice-Teaching Faced by Prospective Teachers: A Review of Empirical Studies. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 7(1), 368-374.
- Reshmi, D. R. (2020). Traumatic experiences of the students in B.Ed. practice teaching. *Words: A Multidisciplinary Referred Research Journal, Vol. 2. P. 1-12*.
- Shah, M. A., Ahmad, S. M., & Raza, K. K. (2020). Support and Challenges during Teaching Practicum: A Survey of B. Ed (Hons) Prospective Teachers of Public Universities of Khyber Pakhtunkhwa. *Sir Syed Journal of Education & Social Research*, 3(3), 204-211. DOI: [https://doi.org/10.36902/sjesr-vol3-iss3-2020\(204-211\)](https://doi.org/10.36902/sjesr-vol3-iss3-2020(204-211)).
- Yin, R. (2014). *Case study research* (5th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage